

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА
НА ПІДПРИЄМСТВАХ
ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

Підручник

Керівник колективу авторів і науковий редактор
д.е.н., професор **Т.Л.Мостенська**

Київ
Кондор
2012

УДК 664
ББК – 80*65.2/4-65.9
О 641

Колектив авторів:

**Мостенська Т.Л., Бойко І.А., Болотіна І.М., Драган О.І., Євсєєва І.В.,
Ємцев В.І., Межинська О.Ю., Новак В.О., Рибачук-Ярова Т.В.,
Полінчик-Ярова Т.В., Сіднева Ж.К., Стахурська С.А., Сичевський
М.П., Скопенко Н.С., Ткачук С.В., Ткаченко О.М., Федулова І.В.,
Цимбалюк Л.Г., Шекмар Н.А., Шматкова Г.К., Яцунь О.М.**

Мостенська Т.Л.

**О 641 Організація виробництва на підприємствах харчової
промисловості: Підручник / Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. Т.Л.
Мостенська. – К. Кондор – Видавництво, 2012. – 492 с.**

ISBN 978-966-351-392-8

Модуль 1. ВИРОБНИЧІ ПІДПРИЄМСТВА. ВИРОБНИЧИЙ ПРОЦЕС.

ВИРОБНИЧИЙ ПРОЦЕС	– сукупність взаємопов’язаних часткових процесів праці, в результаті яких вихідна сировина перетворюється у готову продукцію.
	– сукупність організаційних і технологічних процесів, в результаті яких відбувається перетворення ресурсів у готову продукцію.
	– сукупність трудових і природних процесів, спрямованих на виробництво товару заданої якості, кількості, асортименту у задані терміни.

ТЕМА 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ТА ЗАВДАННЯ ЇЇ РОЗВИТКУ

Ключові терміни та поняття

• <i>Харчова промисловість</i>	• <i>Розміщення виробництва</i>
• <i>Агро продовольчий комплекс</i>	• <i>Регіональна спеціалізація</i>
• <i>Класифікація за видами економічної діяльності</i>	• <i>Світова продовольча (агро продовольча) система</i>

Вивчивши цю тему, Ви повинні знати:

- ✧ характеристику харчової промисловості та галузеві особливості діяльності підприємств;
- ✧ сучасні проблеми розвитку харчової промисловості України;
- ✧ структурну модель харчової індустрії;
- ✧ актуальні завдання розвитку харчової промисловості;
- ✧ стратегічну мету розвитку харчової промисловості;
- ✧ інструменти державного регулювання діяльності підприємств харчової промисловості;
- ✧ регулюючі функції держави;
- ✧ склад галузей харчової промисловості;

- ✧ особливості організації виробництва на підприємствах харчової промисловості.

Ви повинні вміти:

- ✧ визначати інструменти та напрями впливу державного регулювання підприємств харчової промисловості;
- ✧ здійснювати оцінку спеціалізації регіону в територіальному розподілі праці;
- ✧ характеризувати ситуацію на ринку продовольчих товарів України;
- ✧ визначати пріоритетні напрями діяльності підприємств харчової промисловості.

1.1. Характеристика харчової промисловості України

Науково обґрунтоване забезпечення людства, зокрема населення будь-якої країни світового співтовариства, в продовольстві високої якості – глобальна проблема розвитку міжнародної спільноти. Особливу роль у розв’язанні продовольчої проблеми на регіональному, національному та загальнопланетарному рівнях відіграє *харчова індустрія* як завершальна функціональна ланка виробництва продовольчої продукції й реальний організатор та інтегратор ефективного, раціонального й збалансованого функціонування продовольчого комплексу кожної держави.

Харчова промисловість є і буде залишатись у подальшому стратегічно важливою галуззю народного господарства, від якої залежить добробут українського народу. Зважаючи на місце і роль галузі для економічного і соціального розвитку суспільства, прискорення її розширеного відтворення виступає однією з найголовніших передумов подолання кризових явищ та досягнення сталого економічного зростання.

Л.В.Опацький, автор першої фундаментальної наукової праці з проблем розвитку та розміщення харчової промисловості, зазначив, що „найбільш загальною ознакою, що об’єднує всі галузі харчової промисловості, є економічне призначення продукції; вони виробляють

предмети особливого споживання – продукти харчування, напої, а також смакові продукти або сировину для їх виробництва” [Опацкий Л.В., с.4].

За класифікатором Союзу радянських соціалістичних республік галузей народного господарства, який використовувався у вітчизняній статистиці до 2000 року, харчова промисловість складалась із харчосмакової, м'ясної, молочної і рибної промисловості. Харчосмакова промисловість України об'єднувала групу спеціалізованих галузей з виробництва продовольчих товарів із сировини рослинного походження і включала хлібопекарну, цукрову, кондитерську, макаронну, олійно-жирову, плодоовочеву, виноробну, спиртову, лікєро-горілчану, пивоварну, дріжджову, крохмале-патокову, соляну, чайну, парфумерно-косметичну, тютюнову галузі, а також виробництва безалкогольних напоїв, харчових концентратів та інших продуктів (харчових кислот, оцту, сахарину, сухого льоду та ін.). До складу м'ясної промисловості відносили підприємства з перероблення худоби і птиці та вироблення м'яса і м'ясних продуктів. Молочна промисловість об'єднувала підприємства, які виробляли молоко і молочні продукти. Рибна промисловість включала підприємства з вилову та перероблення риби, морських тварин і рибопродуктів; рибоконсервні та рибкопильні підприємства; холодильники; рибні порти; ставкові й озерні господарства з вирощування риби та ін.

Окрему групу галузей складали борошномельно-круп'яна та комбікормова промисловості, що переробляють зерно та інші види сировини рослинного походження для продовольчих, фуражних та технічних цілей. У статистичних довідниках ці підприємства часто подавались окремим рядком, а результати їхньої діяльності, хоч і не включались до сумарних показників харчової промисловості, що публікувались у статистичних щорічниках того часу, однак у наукових дослідженнях, як правило при аналізі проблем розвитку харчової промисловості, вони використовувались виходячи з кінцевого призначення їх продукції.

У 2000 році вітчизняна статистика перейшла на міжнародні стандарти звітності об'єктів господарської діяльності. Основні види економічної діяльності, пов'язані з переробленням аграрної сировини та виробництвом продовольчих товарів, були об'єднані в групу «харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів». При цьому деякі галузі та окремі виробництва (соляна, парфумерно-косметична, виробництво мила та ін.), які раніше за народногосподарською класифікацією (ЗКГНГ) відносились до складу харчової промисловості, при запровадженні нової класифікації за видами економічної діяльності (КВЕД) (табл. 1) були включені у інші підгрупи обробної та добувної промисловості, що обумовило певну незіставність статистичних показників, які характеризують розвиток харчової та переробної промисловості у періоди до і після 2000 року.

Таблиця 1.1

**Класифікація видів економічної діяльності, що формують
агропромисловий комплекс України**

№ п/п	Види економічної діяльності та галузі економіки	Код КВЕД
2.1.	Харчова промисловість	15
2.1.1.	Виробництво м'яса і субпродуктів	15.11.0
2.1.2.	Переробка свійської птиці і кролів	15.12.0
2.1.3.	Виробництво м'ясних продуктів	15.13.0
2.1.4.	Промислове виробництво риби	15.20.0
2.1.5.	Переробка і консервування картоплі	15.31.0
2.1.6.	Виробництво фруктових та овочевих соків	15.32.0
2.1.7.	Переробка овочів і фруктів	15.33.1
2.1.8.	Виробництво плодоовочевих консервів (крім картоплі), включаючи м'ясо-рослинні та сало-бобові	15.33.2
2.1.9.	Виробництво неочищеної олії та жирів	15.41.0
2.1.10.	Виробництво рафінованої олії та жирів	15.42.0
2.1.11.	Виробництво маргарину	15.43.0
2.1.12.	Виробництво молочних продуктів	15.51.0
2.1.13.	Виробництво морозива	15.52.0
2.1.14.	Виробництво борошна	15.61.0
2.1.15.	Виробництво круп	15.61.2
2.1.16.	Виробництво крохмалю та крохмальних продуктів	15.62.0
2.1.17.	Виробництво готових кормів для тварин, що утримуються на фермах	15.71.0
2.1.18.	Виробництво готових кормів для домашніх тварин	15.72.0

2.1.19.	Виробництво хліба та хлібобулочних виробів	15.81.0
2.1.20.	Виробництво сухарів, печива, пирогів і тістечок з тривалим терміном зберігання	15.82.0
2.1.21.	Виробництво цукру	15.83.0
2.1.22.	Виробництво какао, шоколаду	15.84.0
2.1.23.	Виробництво макаронних виробів	15.85.0
2.1.24.	Переробка чаю	15.86.1
2.1.25.	Виробництво кави	15.86.2
2.1.26.	Виробництво прянощів	15.87.0
2.1.27.	Виробництво продуктів дитячого харчування	15.88.1
2.1.28.	Виробництво дістичних і гомогенізованих продуктів	15.88.2
2.1.29.	Виробництво харчових концентратів (де гідратів)	15.89.1
2.1.30.	Виробництво дріжджів	15.89.2
2.1.31.	Виробництво решти харчових продуктів	15.89.9
2.1.32.	Виробництво дистильованих алкогольних напоїв	15.91.0
2.1.33.	Виробництво етилового спирту із зароджуваних матеріалів	15.92.0
2.1.34.	Виробництво вин	15.93.0
2.1.35.	Виробництво сидру	15.94.0
2.1.36.	Виробництво інших напоїв із зброджуваних продуктів	15.95.0
2.1.37.	Виробництво пива	15.96.0
2.1.38.	Виробництво солоду та солодових екстрактів	15.97.0
2.1.39.	виробництво мінеральних вод та прохолодних напоїв	15.98.0
2.2.	Тютюнова промисловість	16
2.2.1.	виробництво тютюнових виробів	16.00.0

У сучасній науковій і спеціальній літературі все частіше використовується термін харчова індустрія, в який дослідники вкладають більш широкий зміст, ніж у поняття харчова промисловість, що відбиває новітні тенденції і перспективи розвитку галузі.

У майбутньому все більшого значення набуватимуть інтеграційні процеси: зв'язок підприємства, що випускає харчові продукти, з постачальниками сировини, таропакувальних матеріалів, обладнання. Все більшої ваги набуває проблема, яка тісно пов'язана з реалізацією продукції: система оптової та роздрібної торгівлі, заходи, які впливають на просування товарів на ринку (в першу чергу реклама), транспортне забезпечення, що включає в себе як технологічний транспорт, так і спеціалізовані транспортні підрозділи. Стрімко зростає значення кадрового забезпечення (починаючи з технологічних працівників і закінчуючи керівниками підприємств), а також функціонування галузевої науки. Галузь перетворюється на новий, більш масштабний комплекс, який потребує узгодженого і скоординованого

розвитку підгалузей, що перебувають на даний час за межами харчової промисловості (рис. 1.1), і який на рівні регіону та країни в цілому потребує зовсім іншого підходу до створення ефективно діючої системи управління цим комплексом.

Рис. 1. 1. Структурна модель харчової індустрії

Харчова промисловість України налічує на сьогодні понад 20 тисяч підприємств, на яких зайнято більше півмільйона чоловік. Питома вага харчової промисловості у загальному обсязі промислового виробництва досягла майже 20%. За цим показником вона утримує друге місце після чорної металургії. А у Вінницькій, Тернопільській, Волинській областях галузь складає основу промислового виробництва, займаючи в його структурі понад 50% .

Галузь здатна забезпечити внутрішні потреби країни у продовольчих товарах, має значний експортний потенціал та позитивне сальдо зовнішньої торгівлі. За обсягом іноземних інвестицій харчова промисловість посідає одне із перших місць, сумарно вони складають майже третину від загальних капіталовкладень в економіку України.

Протягом останніх років галузь постійно нарощує обсяги виробництва. До *переліку актуальних завдань розвитку харчової промисловості*, ствердження її позицій як передової конкурентоспроможної галузі промислового виробництва, з явними інвестиційними перевагами, слід віднести:

- збільшення реалізації продукції, освоєння нових ринків збуту, ефективне використання наявного потенціалу;
- гарантування захисту прав споживачів, підвищення безпеки продовольчих товарів, розробка і застосування прогресивних медико-біологічних вимог та санітарних норм якості продовольчої сировини і харчових продуктів;
- формування системи вільного і прозорого ціноутворення через організацію прогностичного аграрного ринку, наповнення його інфраструктури фінансовими та товарними потоками, створення умов для здорової конкуренції, розвитку приватної ініціативи та кооперації;
- прискорення розробки та впровадження державних стандартів і сертифікатів відповідності української продовольчої продукції, гармонізованих з міжнародними вимогами;
- оновлення матеріально-технічної бази підприємств харчової промисловості, інтенсифікація технологічних процесів, модернізація, реконструкція, технічне переоснащення, нарощування виробничих фондів, впровадження принципово нових технологій та устаткування, покликаних гарантувати збереження цінних властивостей сировини та підвищувати якість готової продукції, застосування безвідходних та маловідходних технологій, комплексне використання сировини, максимальне використання у виробництві харчових продуктів місцевих нетрадиційних ресурсів;
- створення сприятливих умов для залучення іноземних і вітчизняних інвесторів, застосування лізингу, різних форм кредитування виробництва тощо;

- розроблення та реалізація, спільно з іншими міністерствами і відомствами, системи заходів боротьби з тіньовим сектором виготовлення та торгівлі харчовими продуктами;

- підготовка законодавчих і нормативних актів, спрямованих на захист вітчизняного виробника харчових продуктів та підвищення ефективності роботи окремих галузей харчової промисловості.

Найбільш **актуальними завданнями** побудови ефективно діючої харчової промисловості є:

- створення виробникам промислових продовольчих товарів необхідних умов для їх діяльності, освоєння прогресивних технологій виробництва;

- здійснення дієвих цінової, податкової, кредитно-фінансової політик;

- створення принципово нових організаційних структур для врахування різноманітності форм власності і господарювання, виробничих і технологічних зв'язків підприємств і галузей продовольчого комплексу;

- формування нового, відповідного вимогам ринку і товаровиробників економічного механізму встановлення і розвитку внутрішніх та міжгосподарських зв'язків;

- відновлення керованості галузі, ліквідація численного посередництва і організація прямих зв'язків виробників з ринками збуту;

- стимулювання підприємницької діяльності в харчовій промисловості;

- відновлення роботи з професійної підготовки кадрів та ін.

Форми, методи, важелі та функції регулювання галузевого розвитку формуються в рамках діючого в країні господарського механізму, однак слід враховувати те, що вони можуть змінюватись відповідно до особливостей функціонування окремих підгалузей і виробництв харчової промисловості та ринків їхньої продукції.

Концептуальною ланкою економічних перетворень, що відбуваються в Україні, є широке впровадження і використання ринкового механізму господарювання, переваги якого полягають у постійному стимулюванні

ефективності виробництва, ощадливому використанні всіх видів ресурсів, найповнішому задоволенні потреб споживачів. *Ринкове господарювання* являє собою складну систему взаємодії різних економічних структур, господарської діяльності, правового забезпечення, економічної політики та інших складових. Важливим елементом ринкового механізму є наявність відокремлених виробників, які беруть на себе матеріальний ризик за результати власної діяльності. Тому цілком виправданим першим кроком на шляху його побудови було створення необхідних для виникнення самостійних виробників умов як найважливішого чинника функціонування ринкових відносин. Останнє передбачає роздержавлення, приватизацію і децентралізацію управління. Однак при відсутності відповідного досвіду і науково обґрунтованих рекомендацій стосовно вибору раціональних форм господарювання перехід до ринкових умов для підприємств виявився складним і суперечливим процесом. Безсистемний перехід до стихійного ринку підприємств харчової промисловості, який відбувся в Україні, спричинив найбільш інтенсивний розвиток деструктивних процесів у таких стратегічно важливих харчових підкомплексах, як буряко-цукровий, зерновий, м'ясо-молочний. При цьому загострились протиріччя у взаємовідносинах між партнерами цих підкомплексів, що призвело до падіння обсягів виробництва, зростання собівартості продукції, зниження її якості та конкурентоспроможності.

Економічна теорія і практика переконливо свідчать, що одним із найбільш важливих важелів ринкової економіки є державне регулювання. Не може бути ефективної ринкової економіки, заснованої на новітніх досягненнях науки і техніки, без активної регулюючої ролі держави [Економічний словник, с.55].

При цьому слід зазначити, що для сталих ринкових систем, які досягли стану рівноваги, притаманна ефективна самоорганізація. Послаблення регулювання в ринкових умовах, особливо в непевних умовах перехідного періоду, призводить до дестабілізації економічної діяльності суспільства.

Необхідність державного регулювання розвитку харчової промисловості в Україні зумовлена цілим рядом чинників, найголовнішим з яких є висока соціальна значимість продукції галузі. Існують й інші важливі чинники, які обумовлюються необхідністю: здійснення структурної перебудови в галузі та оновлення її матеріально-технічної бази; стимулювання розвитку пріоритетних підгалузей харчової промисловості, які є галузями спеціалізації України в регіональному та світовому розподілі праці у виробництві продовольчих товарів; виправлення деформацій в регіональній структурі виробництва промислових харчових товарів, подолання тенденцій до послаблення регіональної спеціалізації у виробництві продовольчих товарів шляхом подальшого розвитку спеціалізації в тих регіонах, які традиційно є основними виробниками продовольства в Україні, з одночасним підвищенням рівня самозабезпечення країни продуктами харчування; надання протекціоністської підтримки тим галузям харчової промисловості, від яких залежить продовольча та економічна безпека держави; попередження негативних зрушень у структурі експорту продовольчих товарів; налагодження рівноправних партнерських відносин між усіма учасниками продовольчого ринку та необхідністю подолання диктату посередницьких структур.

Державне регулювання виробництва продовольчих товарів потребує якісного інструментарію для ефективної реалізації його цілей, вибір якого зумовлюється обраною стратегією регулювання, сучасним станом та перспективами розвитку галузі. **Система державного регулювання** будується на таких *інструментах впливу* як:

- *законодавчо-нормативні* (закони, укази, постанови, розпорядження);
- *адміністративні* (контроль, обмеження, дозволи, державне замовлення, захист конкуренції тощо);
- *фінансово-економічні* (податки, пільги, дотації, мито, акцизи, цінова політика, розподіл ресурсів);

➤ *соціально-економічні* (задоволення потреб населення, забезпечення якості та безпечності харчових продуктів, підвищення рівня життя населення, збільшення його купівельної спроможності);

➤ *- інвестиційно-інноваційні* (галузеві цільові та інвестиційно-інноваційні програми, фінансування інновацій та пріоритетних напрямів розвитку галузі, контроль за використанням інвестицій, координація реалізації інноваційних програм).

Ефективне використання цих інструментів і важелів дозволяє державі реалізовувати *функції регулювання розвитку галузі*, а саме:

- *законодавчо-правову* (розроблення стабільної ефективної законодавчо-правової бази, яка забезпечує заінтересованість суб'єктів господарювання в економічному зростанні і розвитку відтворювальних процесів);

- *інноваційну* (розроблення і реалізація державних програм створення вітчизняної високоефективної техніки та технологій виробництва якісних продуктів харчування; пріоритетний економічний розвиток сільського господарства, харчової і переробної промисловості; здійснення заходів з підвищення якості і конкурентоспроможності продукції та контролю за їхньою ефективністю; розроблення та впровадження науково-технічних нововведень; формування інноваційних фондів; створення автоматизованих баз даних і систем управління ринковими процесами в галузі);

- *інвестиційну* (виділення державними, територіальними і місцевими органами управління матеріальних і фінансових коштів для створення виробництв нової, престижної та високоякісної продукції, необхідної масовому споживачу, а також продукції дитячого і дієтичного харчування);

- *економічну* (встановлення паритету цін на сировину, продукцію, матеріали і засоби виробництва; створення рівних конкурентних умов для підприємств усіх форм власності; впровадження корпоративної культури на підприємствах як економічного чинника його сталого розвитку; надання

дотацій підприємствам під забезпечення випуску продукції підвищеного попиту та призначеної для поліпшення стану здоров'я населення; вирівнювання рівня продовольчого забезпечення регіонів країни; обмеження ввезення в країну імпортованих продовольчих товарів, аналоги яких виробляються вітчизняними товаровиробниками);

- *кредитно-фінансову* (забезпечення підприємствам різних форм власності рівних умов при виділенні кредитів);

- *податкову* (розроблення диференційованої шкали податкових зборів в залежності від соціальної значимості різних груп продовольчих товарів);

- *соціальну* (підвищення життєвого рівня і платоспроможності, населення; збільшення частки оплати праці в собівартості продукції, забезпечення раціональних норм харчування);

- *екологічну* (здійснення заходів з дотримання підприємствами допустимих норм викидів і скидів у навколишнє середовище; контроль за природоохоронною діяльністю підприємств та дотриманням ними нормальних умов праці і їх покращенням, за якістю та безпечністю харчових продуктів).

Все більшого розповсюдження набуває **територіально-галузевий підхід** до управління розвитком економіки, її окремими комплексами, галузями та виробництвами, який базується на визнанні важливої ролі в цьому процесі географічних (територіальних, місцевих) чинників. Особливо виправданий такий підхід стосовно харчової промисловості, розвиток і розміщення якої підпорядковані двом найважливішим завданням: раціональному використанню сировинних ресурсів певної території у загальній системі територіального розподілу праці виробництва продовольчих товарів та забезпеченню населення певної території продуктами харчування за науково обґрунтованими нормами їх споживання. Крім того, харчова промисловість входить до господарського комплексу кожної території, тому вдосконалення саме територіальної організації її

виробництва є важливою проблемою управління галуззю, вирішення якої дозволяє отримати значний економічний ефект на всіх рівнях - галузевому, регіональному та загальнодержавному.

Розміщення виробництва являє собою форму географічного розподілу праці, яка визначає територіальну організацію виробництва. Рациональна територіальна організація виробництва дозволяє найбільш повно і ефективно використовувати економічні, природні, трудові, інші ресурси країни та окремих регіонів і максимально забезпечувати потреби споживачів. Функціонування продуктивних сил, результативність взаємодії різних їх елементів залежить від досконалості територіальної організації виробництва, її адекватності сучасним умовам економічного розвитку [Соц-ек сист., с. 27-28].

Харчова промисловість як комплексна галузь включає до свого складу галузі і виробництва, які за характеристиками сировини та кінцевої продукції, специфікою технологічних процесів, а також за іншими чинниками, які прийнято називати чинниками розміщення, мають суттєві відмінності. Найбільші відмінності існують між галузями за видом сировини, що використовується. Розвиток значної частини галузей харчової промисловості (цукрова, крохмале-патокова, плодо-овочеконсервна, масложирова, м'ясна, молочна, рибна, первинне виноробство) безпосередньо пов'язаний із сировинною базою – головним чином сільським господарством. Питома вага цих галузей у валовій продукції всієї харчової промисловості складає більше половини.

Вимоги до якості заготівельної сировини в молочній галузі визначаються ДСТУ 3662-97 „Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі”, який регламентує нормативні значення фізико-хімічних, санітарно-гігієнічних та мікробіологічних показників молока. (Додаток таблична форма показників якості сировини)

До складу харчової промисловості входять і добувні галузі: соляна і виробництво мінеральних вод. Велика група галузей переробляє

сільськогосподарську сировину, яка вже пройшла первинну обробку в інших галузях харчової промисловості (кондитерська, хлібопекарська, макаронна, лікєро-горілчана, вторинне виноробство, виробництво безалкогольних напоїв та ін.).

Крім відмінностей за видами сировини, **галузі харчової промисловості відрізняються між собою** транспортабельністю сировини, готової продукції, особливостями технологічних процесів, типами обладнання, схемами виробництва, засобами механізації. Все це зумовлює різноманітність чинників, які впливають на розміщення галузей, підприємств і виробництв харчової промисловості на територіях, визначає особливості в організації виробничих процесів, плануванні діяльності та управлінні.

За ареалом населення, на задоволення потреб якого орієнтоване виробництво харчової промисловості, галузі поділяються на такі три групи:

I група - галузі, що працюють на задоволення потреб населення будь-якого міста та прилеглих населених пунктів адміністративного району: хлібопекарська, кондитерська (мучнисті вироби), виробництво безалкогольних напоїв (частково);

II група - галузі, які задовольняють потреби населення кількох адміністративних районів, регіону (області) в цілому: борошномельно-круп'яна, макаронна, кондитерська (цукристі вироби), олійно-жирова (виробництво маргарину), м'ясна, молочна, рибна (внутрішні водойми), виноробна (вторинне виноробство), тютюново-махоркова (виробництво тютюнових виробів) дріжджова, лікєро-горілчана, пивоварна;

III група - галузі, які виробляють продукти споживання для населення економічних районів та країни в цілому: цукробурякова, цукрорафінадна, плодо-овочеконсервна, олійно-жирова (виробництво олії), рибна (океанічний промисел), виноробна (первинне виноробство), крохмале-патокова, тютюново-махоркова (первинна обробка тютюну), ефіроолійна, спиртова, соляна [Лебединський, с. 20].

Специфічним проявом просторової організації харчового виробництва є його регіональна спеціалізація, яка проявляється у переважному розвитку на території регіону тих галузей і виробництв, для яких існують найбільш сприятливі природні і економічні передумови. Регіональна спеціалізація харчової промисловості в раціональних масштабах приводить до економії витрат суспільної праці, оскільки передбачає найефективніше використання природних умов і ресурсів, матеріально-технічного і трудового потенціалу території.

Сучасна економічна наука пропонує ряд показників, які можуть застосовуватись для **оцінки спеціалізації регіону в територіальному розподілі праці**, а саме:

- питома вага регіону в загальнодержавному виробництві даного виду продукції;
- питома вага галузі спеціалізації в господарському комплексі регіону (за обсягом виробленої продукції, вартістю основних виробничих засобів, чисельністю штатних працівників);
- виробництво продукції в розрахунку на душу населення;
- співвідношення частки регіону в країні за обсягом продукції, виробленої галуззю, до аналогічного загальнодержавного показника в промисловості;
- співвідношення частки галузі спеціалізації в господарському комплексі регіону до відповідного загальнодержавного показника;
- співвідношення середньодушового виробництва продукції в регіоні до середньодушового її виробництва в країні;
- питома вага вивезеної продукції в загальному випуску її в регіоні;
- частка регіону в загальному обсязі вивозу даного виду продукції по всіх регіонах країни [Дейнеко, с.189].

Харчова промисловість відноситься до галузей, які першими розпочали приватизаційні процеси. Процес приватизації у харчовій промисловості регулювався Декретом Кабінету міністрів України «Про особливості

приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 17 травня 1993 року та Законом України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», якими передбачалось перетворення державних підприємств у відкриті акціонерні товариства за виключенням підприємств, чия вартість була недостатньою для створення мінімального статутного фонду.

За умовами приватизації частина акцій підприємств цукрової та олійної промисловості, хлібокомбінатів, хлібозаводів, макаронних фабрик зберігалась за державою. Уряд визначив 156 об'єктів харчової промисловості, які не підлягали приватизації у зв'язку з важливим загальнодержавним значенням. До їх числа входили підприємства з виробництва спирту, лікеро-горілчаних виробів, видобутку солі, науково-дослідні та проектно-конструкторські організації. В результаті реалізації заходів, передбачених згаданими нормативними документами, вже наприкінці 1997 року був створений недержавний сектор, до якого увійшло понад 90% підприємств галузі. На той час були повністю приватизовані підприємства олійно-жирової, миловарної, тютюнової, кондитерської, пиво-безалкогольної, молочноконсервної, макаронної галузей, зернопереробні підприємства та підприємства корпорації „Дитяче харчування”. Зараз у державній формі власності залишається менше 3% підприємств харчової промисловості.

Аналіз процесу роздержавлення і приватизації, становлення різноманітних організаційно-правових форм підприємств як важливої передумови формування конкурентного середовища у харчовій промисловості дозволив виявити ряд проблем, накопичених за час реформування державної власності, які можна вважати причинами низької конкурентоспроможності як державних, так і приватизованих підприємств. Це зокрема: поширення використання способів нелегітимної приватизації за позаприватизаційними схемами (маються на увазі розрахунки з кредиторами високоліквідним державним майном); непідготовленість систем галузевого державного регулювання, що призвела до втрати керованості недержавним

сектором підприємств харчової промисловості; низька ефективність діючої системи правління державною власністю; відсутність раціональних пропорцій між різними формами власності та господарювання, недорозвиненість комунальної власності та інші проблеми, які є загальними для приватизаційного процесу, що відбувся.

Конкурентне середовище являє собою сукупність макроекономічних умов, які забезпечують конкуренцію, дозволяють незалежним суб'єктам господарювання максимізувати прибутковість за рахунок випуску і реалізації конкурентоспроможної продукції на основі перерозподілу вільних економічних ресурсів шляхом укладання добровільних і взаємовигідних угод.

Вважається, що ринки, на яких діють підприємства харчової промисловості, є конкурентними, оскільки продовольчі товари відносяться до товарів першої необхідності широкого вжитку. Саме ця обставина зумовлює велику кількість споживачів і значну ємність ринку продовольчих товарів.

Порівняно високі темпи зростання обсягів виробництва в харчовій промисловості певною мірою не загострювали проблеми розвитку галузі, але фінансово-економічна криза, що розгортається, заставляє задуматись над питаннями ефективного господарювання та забезпечення населення харчовими продуктами у необхідній кількості визначної якості.

Необхідною передумовою досягнення стабільних темпів економічного зростання в харчовій промисловості, високої якості і конкурентоспроможності продукції є створення такої матеріально-технічної бази галузі, яка б за своїм техніко-технологічним рівнем відповідала сучасним світовим стандартам. Не зважаючи на те, що окремі галузі харчової промисловості (пивоварна, тютюнова кондитерська, лікєро-горілочна, виробництво безалкогольних напоїв та ін.) вийшли в лідери за темпами модернізації виробництва, технічний рівень багатьох харчових і переробних підприємств не відповідає сучасним вимогам. Лише п'ята частина активної частини

виробничих засобів має сучасний світовий рівень, чверть фондів підлягає модернізації, а питома вага застарілої техніки, яка потребує невідкладної заміни, складає майже третину. Спрацьованість активної частини основних засобів на підприємствах різних галузей харчової промисловості становить 50-70%, середній термін служби основних засобів харчової промисловості перевищує норматив у 4 рази, коефіцієнт оновлення основних засобів нижче нормативного у 6-8 разів. Потреба у найважливіших видах обладнання задовольняється менш ніж наполовину. На багатьох підприємствах застосовуються технології, обладнання, засоби виробничого контролю, що були передовими для 50-60 років минулого століття.

Світова практика свідчить, що виробники харчових продуктів значно скоротили терміни розробки нових продуктів для того, щоб утримати свою частину ринку і задовольнити мінливі запити споживачів, які стають більш розбірливими і вимогливими до якості харчування. Стабільно сильні позиції на ринку можуть забезпечити собі лише ті підприємства, які спрямовують свої інвестиції на виробництво наукомісткої продукції із застосуванням техніки і технологій, що відповідають новітнім світовим досягненням.

За даними Держкомстату України молокопереробні підприємства інвестують кошти у придбання нового обладнання та впровадження процесових інновацій (табл. 6), що дає змогу втримувати і розвивати власні конкурентні переваги, займати стабільні ринкові позиції в певних сегментах.

Розглядаючи джерела фінансування технологічних інновацій, треба зазначити, що в основному, підприємства використовують власні кошти, а також залучають кредити і капітал вітчизняних та іноземних інвесторів (табл. 4). Суттєвим недоліком, що не дає можливості більшості підприємствам реалізовувати інноваційні проекти є нестача фінансування, ризик втрати коштів у результаті неефективних проектів, неналежна увага держави до наукових розробок та інноваційної діяльності (табл. 11).

Незважаючи навіть на низку розглянутих проблем, все ж таки підприємства шукають шляхи подальшого розвитку, тим паче, що ринкові умови господарювання для утримання ринкових позицій вимагають від потужних підприємств рішучих дій в розширенні та оновленні асортименту продукції, випуску новинок на ринку, удосконалення технологій виробництва тощо. Треба зазначити, що саме молокопереробні підприємства в останні роки реалізували найбільше інноваційних проектів (табл. 8), що підтверджується проведенням модернізації на цих підприємствах, встановленням нового сучасного обладнання, що сприяє випуску продуктів високої якості і забезпечує їм належний рівень конкурентоспроможності. Так, наприклад, на ВАТ "Київський молокозавод №3" (Вімм-Білль-Данн Україна) встановлено нове обладнання: бактофуга - апарат для очищення молока від механічних та мікробіологічних забруднень, апарат для нормалізації суміші, лінії глазурованих сирків, автомати наповнювачі FILPAK, VISKO-FILPAK, KONTIPA 3.

Інноваційна діяльність у м'ясній промисловості

Продуктові інновації:

- 1) *заміна у рецептурі м'ясних виробів м'яса на рослинний білок за рахунок бобових (геномодифікованої сої, текстурованого борошна квасолі, чечевиці, гороху);*
- 2) *застосування не традиційних видів сировини (м'яса страусів, нутрії, бізонів, індиків, гусей, поросят, кроликів);*
- 3) *імітація зарубіжних рецептур ковбасних виробів з цукатами, горіхами, каперсами, олівками, чорносливом, курагою, родзинками та іншими сухофруктами та новими прянощами (білий перець, кіндза тощо);*
- 4) *застосування нових видів синтетичних оболонок «Сатин», «Біотурман», які збільшують тривалість термінів зберігання продукції;*
- 5) *застосування нової тари для консерви – ламістер і «твист офф» (кришка багаторазового використання);*

6) розроблення нових форм м'ясних виробів (кругла, квадратна форми, ковбаса у сітку, ковбаса у шубі із спецій, застосування вакуум-пакування і дрібної нарізки виробів по 100 г, 200 г, 250 г;

7) *розроблення нових рецептур кормів для тварин із відходів* (собак, кішок, папуг, гризунів).

Технологічні інновації:

1) *технології варених ковбас* функціонального призначення з наданням оздоровчих властивостей виробів за рахунок збагачення вітамінами і мікроелементами (селеном, йодом, кальцієм, каратином, пектином тощо);

2) *технології сирокочених ковбас* з використанням бактеріального концентрату пробіотичних культур, що містять молочнокислі бактерії і мікрококи, прискорюють дозрівання сиров'ялених ковбас, гарантують правильне протікання процесу ферментації і підвищують рівень санітарної безпеки готових продуктів;

3) *технології копчених виробів з використанням коптильних речовин* замість довготривалого процесу копчення.

4) *технологія виробництва ковбасних виробів без оболонки* (ТОВ «Тульчинм'ясо») на спеціалізованому обладнанні і спеціальному пакуванні готової продукції;

5) *технологія із застосуванням каррагинана* – це природний згущувач, який отримують при переробці червоних морських водорослів, взаємодіє з желатином, збільшує в'язкість, желеутворення, стабілізацію і осадження (м'ясо в желе, консерви). Позитивні риси має біологічну активність: антивірусну, антиракову і антивиразкову дію, а також виводить із організму важкі метали;

6) *технології виробництва продукції з інуліном*, що забезпечує зниження вмісту жиру (паштети, ковбасні вироби). Інουλін – натуральний полісахарид, який отримують з кореня цикорію, покращує роботу травної системи (є харчовими волокнами), підвищують зростання власної біфідофлори

кишечнику (є пребіотиками), підвищує імунітет, зниження холестерину, засвоєнню кальцію, зменшує ризик раку кишечника.

7) розробка спеціалізованого обладнання Технологічним інститутом молока і м'яса – установки для приготування багатокомпонентних розсолів, багатоголчаті ін'єктори розсолу, масажери м'яса, барабанні фільтри розсолу, герметичні та негерметичні форми для приготування шинки. Розроблені ін'єктори розсолу не мають аналогів у світовій практиці, тому що оснащені пневмоприводом, мають просту будову і забезпечують електробезпеку.

Екологічні інновації пов'язані з впровадженням: 1) сучасних очисних споруд – це встановлення установки анаеробної та аеробної ферментації стічних вод на підприємстві, де відбувається очищення стоків до гранично допустимої концентрації (ГДК), встановлених для скиду їх у відкриті водойми;

2) систем очистки димових газів за допомогою сучасних фільтрів, що дозволяють очищати коптильний дим від шкідливих компонентів, попереджаючи їх попадання на готову продукцію і в навколишнє середовище.

Соціальні інновації пов'язані з покращанням умов праці і створення благоприємного психологічного клімату в колективах:

- 1) розробка сучасного спец одягу приємних колірив з логотипом підприємства або товарної марки і різних для кожного цеху, який замінюється щоденно;
- 2) переоснащення робочого місця сучасними матеріалами: безшовний пластик, відмова від дерева і кафельної плитки, спецпокриття на пол для вологих приміщень з автоматичною системою постійного миття, застосування антисептиків, без хлору, що самі розчиняються у воді; кварцевання цехів і виробничих приміщень; розроблення пристрій для полегшення праці (наприклад, затососування високих стулів замість стоячої роботи, що призводить до підвищення продуктивності праці і збереження ніг працівників;

3) творчий підхід до проведення «Дня якості», «Дня народження підприємства».

Маркетингові інновації:

1) розробка власних торгових марок, як запорука високої якості і попередження фальсифікації продукції (ТМ «Фарро», ТМ «Щирий кум» тощо).

2) застосування технології і новацій мерчендайзингу. Мерчендайзинг – це сукупність заходів, направлених на збільшення обсягів продажу продукції у торговельних мережах шляхом популяризації торгової марки за рахунок проведення спеціальних робіт щодо розміщення товару, оформлення місць продажу та створення ефективного запасу.

Молокопереробна промисловість

Продуктові інновації

1. розробка нових рецептур молочних продуктів, зокрема лікувально-профілактичного призначення;
2. розробка нових зручних для споживача упаковок
3. перехід на невеликі ємності для готової продукції
4. підвищення якості продукції, впровадження системи НАССР

Технологічні інновації

1. залучення нових технологій та використання нового обладнання
2. застосування сучасних методів обробки сировини, зокрема, ультрависокотемпературне оброблення молока (УВТ-обробка)

Екологічні, Соціальні, Маркетингові теж саме.

Головними напрямками науково-технічного прогресу в харчових галузях є: підвищення ефективності використання сировинних ресурсів, зниження матеріаломісткості шляхом глибокої переробки сировини та розширення використання вторинних ресурсів. На підприємствах необхідно більш масштабно впроваджувати маловідходні, безвідходні та ресурсозберігаючі технології переробки. **Важливими проблемами для підприємств галузі** залишаються забезпечення екологічно чистою сировиною (особливо

для продуктів дитячого харчування), організація контролю за безпекою та якістю сільськогосподарської сировини і харчових продуктів.

Говорячи про виробництво дитячого харчування, треба відзначити, що на даний час до молочної сировини, яка йде на його виготовлення, законодавчо висуваються найбільш жорсткі вимоги, а саме сировина повинна:

- поступати на підприємства зі спеціалізованих сировинних зон;
- відповідати обов'язковим параметрам безпечності та відповідним специфікаціям якості;
- не містити пестициди, радіонукліди, антибіотики, гормональні препарати, генетично модифіковані організми та інші небезпечні речовини.

Запровадження даних вимог сприяє отриманню якісних та безпечних для малюків готових продуктів.

Крім того, виробники дитячого харчування в Україні зобов'язані застосовувати на своїх підприємствах всі необхідні санітарні заходи та належну практику виробництва продукції, використовувати системи забезпечення безпечності та якості готової продукції.

При виробництві продуктів дитячого харчування забороняється використовувати штучні барвники, ароматизатори, консерванти, стабілізатори, підсилювачі смаку та аромату тощо.

Підвищені вимоги також пред'являються до упаковки. Всі ці заходи сприяють покращенню ситуації на ринку дитячого харчування і забезпечують необхідну якість готової продукції.

Орієнтація населення на здоровий спосіб життя, продовження активного віку вимагають *нових підходів до харчування*. З огляду на це особливого значення набувають проблеми розроблення функціональних продуктів харчування, продуктів лікувально-профілактичного призначення, білкових препаратів, композитів і біологічно активних домішок із заданими функціональними властивостями; створення сучасних технологій збереження

і транспортування продовольчих ресурсів, які покращують якість готової продукції, зберігають споживчі властивості, унеможливають використання шкідливих для здоров'я домішок.

Так, наприклад, молокопереробні підприємства з кожним роком вдосконалюють свою продукцію, приділяючи велике значення випуску продукції, яка сприяє здоровому способу харчування. Це продукти із вмістом пробіотичних бактерій, лактулози, вітамінів та мікроелементів.

Треба відмітити, що в Україні споживачі поступово стають все більш обізнаними і вимогливими до продуктів харчування. За даними соціологічних опитувань, більшість респондентів непокоїть проблема якості та безпечності продуктів харчування. Споживач харчової продукції більше уваги приділяє таким суттєвим характеристикам, як: якість, екологічна чистота, зручність пакування тощо [95–98].

На сьогоднішній день набувають актуальності молочні продукти, що усувають симптоми дисбактеріозу, покращують роботу шлунку, підвищують імунітет. Деякі з них входять до преміум сегменту ринку, адже за ціновим фактором вони є надто дорогими для більшості верств населення. Згідно останніх соціальних опитувань споживачів [99, с. 15], ціна є важливим чинником, проте якість та смакові властивості продукту були висунуті на перше місце. Вивчення особливостей мотивації купівлі продовольчих товарів у різних за рівнем доходів груп споживачів засвідчує, що в міру зростання доходів населення послабляється дія фактора ціни. Все більша увага приділяється якості, свіжості, екологічній чистоті, а також смаковим властивостям продукту.

У сприйнятті респондентів молочні продукти поділяються на традиційні, до яких вони відносять молоко, кефір, сметану тощо, та інноваційні – десерти та йогурти. Споживачі чітко розподіляють дану продукцію на дві групи: корисну та смачну. Причому, дві ці категорії найчастіше ними не поєднуються, що дає можливість шукати шляхи для покращення існуючої продукції і виведення на ринок нових продуктів

(наприклад, збагачені молочні продукти, які б поєднували в собі високі корисні властивості і хороші смакові характеристики).

Споживачі сприймають молоко та кефір, як корисні продукти, а йогурти та десерти – як смачні молочні продукти. Це пов'язано з тим, що останнім часом споживачі все більшу увагу звертають на екологічність та безпечність молочної продукції, а густі йогурти та десерти містять велику кількість стабілізуючих систем, барвників та інших домішок, які є покращувачами смаку та консистенції. Це викликає у споживача сумніви щодо корисності такої продукції, і він, як правило, обирає традиційний молочний продукт, що не містить даних компонентів. Цим і пояснюється більша прихильність споживачів до традиційних молочних продуктів. Але треба відзначити, що з кожним роком відслідковується приріст інших, відносно нових сегментів, таких як йогурт, сиркові десерти тощо.

Намагання скоротити населенням та підприємствами громадського харчування час приготування їжі вимагає від виробників харчових продуктів впровадження технологій, які забезпечують виробництво напівфабрикатів з високим рівнем готовності до споживання.

Найважливішими завданнями науки у сфері переробки сільськогосподарських продуктів і виробництва промислових продовольчих товарів на найближчу перспективу є розроблення:

- технологій збереження сільськогосподарської продукції з використанням нової техніки та методів контролю для отримання продуктів із заданими властивостями;
- технологій глибокої ресурсозберігаючої комплексної переробки сільськогосподарської продукції на базі застосування новітніх фізико-хімічних, біотехнологічних та інших прогресивних методів обробки в переробних галузях;
- методологічних та технологічних аспектів проектування продуктів харчування нового покоління підвищеної харчової та біологічної цінності для

ординарного, профілактичного, лікувального і реабілітаційного харчування різних груп населення;

- нових високоефективних мікробних ферментних препаратів;
- високоефективних процесів виробництва і застосування білкових препаратів, композитів в біологічно активних домішках із заданими функціональними властивостями;
- нових технологічних засобів різної потужності для переробки сільськогосподарської сировини;
- наукових розробок нових видів упаковки з врахуванням вимог збереження навколишнього середовища (зокрема упаковки, що біо-руйнується) та підвищення конкурентоспроможності продукції;
- оптимальної номенклатури показників якості та безпечності харчової продукції, методів фізико-хімічного аналізу, які гарантують точність вимірювання, та експрес-методів визначення шкідливих речовин у продовольчій сировині та харчових продуктах;
- напрямів ефективного функціонування галузей харчової промисловості з урахуванням розширення інтеграційних зв'язків із сільгоспвиробниками та процесів глобалізації.

Значною перешкодою на шляху становлення інноваційної моделі розвитку підприємств харчової промисловості є недостатній рівень виробництва сучасного устаткування вітчизняними машинобудівними підприємствами. Нині на вітчизняних підприємствах харчової промисловості понад 90% діючого устаткування у вартісному вираженні є імпортним.

Формування світової продовольчої (агропродовольчої) системи є результатом інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії та глобалізації національних товарних систем у сфері виробництва і продажу продовольчих товарів.

Основними *складовими світової продовольчої (агропродовольчої) системи* є:

- міжнародна торгівля, яка охоплює всі сфери продовольчого комплексу;
- вивіз капіталу і технологій, пов'язаних з розвитком агробізнесу;
- інтернаціоналізація наукових досліджень, освіти і підготовки кадрів;
- організація і діяльність міжнародних і наднаціональних угод та організаційних структур, які впливають на всі аспекти функціонування світової продовольчої системи.

Формуючись, світова продовольча система виводить конкуренцію в сфері виробництва продовольчих товарів на глобальний рівень і відчутно впливає на функціонування національних продовольчих систем. Лібералізація світової торгівлі, що є основною метою діяльності Світової організації торгівлі (СОТ) зумовлює зміни в структурі економіки країни та її окремих комплексів відповідно до можливостей міжнародного обміну товарами.

Розвиток інтеграційних процесів супроводжується концентрацією виробництва основних продовольчих товарів в обмеженій групі економічно розвинених країн, створенням нових міжнародних монополій у виробництві харчових продуктів, витісняючи з ринків менш розвинені країни і відводячи їм роль сировинних додатків.

Місце і роль України в світовій продовольчій системі зараз є незначними, що не відповідають тим потенційним можливостям, які створюються сприятливими природнокліматичними умовами, родючими землями, забезпеченістю трудовими ресурсами, вигідним геополітичним положенням. Крім того, сьогодні склалась парадоксальна ситуація, коли вітчизняні товари протягом останніх років суттєво зміцнили свої позиції на внутрішньому ринку, водночас відчутно втратили і продовжують втрачати свої позиції на світових продовольчих ринках, скорочуючи свою присутність на ринках країн пострадянського простору і не знаходячи сталих «ніш» на ринках інших країн.

Розглядаючи молочну промисловість треба відмітити, що для здійснення потужними молокопереробними підприємствами експортної діяльності вони повинні спиратись на міжнародні системи якості продукції, а саме: молочні продукти повинні виготовлятися з сировини високої якості, на всіх стадіях виробництва повинен бути запроваджений жорсткий контроль всіх параметрів технологічного процесу, продукція повинна виготовлятися на сучасних автоматизованих лініях та з використанням новітніх технологій виробництва молочної продукції, що дає змогу забезпечити закритий спосіб виготовлення продукції, а отже забезпечити мікробіологічну чистоту продукції.

Необхідним є використання сучасних систем моніторингу якості сировини PRO-TEST, M. CLEAN-TRACE та інші, які видають усі контрольні параметри молока.

Обов'язковим також є запровадження системи НАССР, превентивної системи контролю за якістю продукції, яка гарантовано забезпечує безпеку харчових продуктів [210–220]. Сутність даного методу полягає у постійній перевірці окремих елементів виробничого процесу. Ця система виділяє три види небезпечних факторів, що можуть негативно позначитись на продуктах: біологічні, хімічні та фізичні. Під біологічними розуміють мікроорганізми, в першу чергу, патогенні; під хімічними – токсичні елементи, наприклад, гербіциди, пестициди, що є в сировині, а також дезінфікуючі речовини, котрі застосовують під час санітарної обробки обладнання та приміщень. До фізичних відносять будь-які тверді предмети, які можуть завдати шкоди споживачам, наприклад, осколки скла [216, с. 12]. Крім виявлення цих факторів, система НАССР вимагає визначати попереджувальні заходи, яких слід вживати для передбачення виникнення таких небезпек.

Але для невеликих та деяких середніх підприємств охопити весь комплекс заходів по впровадженню системи НАССР досить складно. Адже, крім значних фінансових вкладень, підприємство повинно мати

власну лабораторію для перевірки хімічних, фізичних та мікробіологічних параметрів продукції, відповідне обладнання, яке б забезпечувало випуск продукції в межах вимог з безпеки, а також необхідно розробити документацію на всі етапи виробництва і по кожній критичній контрольній точці процесу [213, с. 119]. Отже, впровадження НАССР можливе тільки на великих підприємствах – лідерах галузі. Так, наприклад, ВАТ „Галактон” впровадило систему НАССР в цеху стерилізованого молока [221, с. 10; 222, с. 31].

В таких умовах перед підприємствами харчової промисловості України постає необхідність створення ефективного механізму інтеграції у світову агропродовольчу систему, який має враховувати існуючі закономірності розвитку харчової промисловості та вимоги світового ринку до розвитку галузі. При цьому обов'язково мають бути дотримані внутрішні інтереси країни у забезпеченні продовольчої безпеки.

1.2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ПІДПРИЄМСТВАХ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Організація основного виробництва на підприємствах харчової промисловості має ряд особливостей, що пояснюється специфікою сировини, матеріалів, технологічних процесів, засобів праці, масовим типом виробництва, рівнем механізації та автоматизації, видами руху предметів праці.

Особливістю цукрового виробництва є висока ступінь спеціалізації, це проявляється в єдності технологічної схеми. Виготовлення основного продукту, цукру, зосереджено в основній дільниці виробничої діяльності – в технологічному цеху. Характерний безперервний потік, виробничий процес здійснюється ритмічно, всі основні технологічні процеси механізовані та автоматизовані, роль робітників зводиться до спостереження та регулювання. Основною вітчизняною сировиною є цукровий буряк, який необхідно в найкоротші терміни переробити в готовий продукт, щоб забезпечити

максимальний вихід цукру. Короткі терміни можливого зберігання буряку обумовлюють сезонність основного виробництва. Сезонність обумовлює нерівномірну завантаженість основного технологічного устаткування. Технологічні процеси та засоби праці є специфічними саме для даного виробництва. В основному виробництві використовується паралельний вид руху предметів праці та чітке виражене потокове виробництво.

Особливістю хлібопекарського виробництва є великий асортимент продукції, який при наявності загального типового технологічного процесу вимагає введення додаткових технологічних операцій та використання крім борошна різноманітної іншої сировини та основних матеріалів. Поряд з масовим типом виробництва наявне і серійне виробництво. Характерний і паралельний, і паралельно-послідовний види руху предметів праці, наявні перервні та безперервні потокові лінії, завантаженість обладнання на яких залежить від попиту на продукцію. Основною формою організації виробництва є змінно-потокова, використовується і універсальне, і спеціалізоване обладнання. Багато операцій в основному виробництві, особливо допоміжних, є мало механізованими.

На підприємствах кондитерської промисловості, які виробляють цукристі та борошняні кондитерські вироби, найбільш розповсюджений крупно серійний тип виробництва. Основні цехи є предметно-спеціалізованими, в яких розміщене змінно-потокове виробництво, що базується переважно на спеціалізованому обладнанні. Наявність різноманітної сировини та необхідність її спеціальної підготовки вимагає організації ряду цехів за технологічним принципом, і це обумовлює наявність паралельно-послідовного виду руху предметів праці та складних технологічних потоків. Серійний тип виробництва вимагає час від часу переналагодження поточкових ліній на випуск іншої продукції.

Для спиртового виробництва характерна велика наявність апаратурних процесів (роль робітників зводиться до спостереження та регулювання), що

дозволяє здійснювати виробничий процес досить ритмічно в єдиному потоці. Характерний масовий тип виробництва з паралельним видом руху предметів праці. Виробничий процес може бути організований за безперервною та за напівбезперервною схемами. Характерна значна тривалість природних біохімічних та мікробіологічних процесів. Специфіка сировини (зерно-картопляна, зернова, мелясна) призводить до необхідності застосування різних технологічних схем.

Для пивоварного виробництва характерна однорідна структура технологічного процесу із значною часткою апаратних тривалих природних біохімічних і мікробіологічних процесів. Це призводить до організації основного виробництва за технологічним принципом при безцеховій структурі. Характерний серійний тип виробництва, який для великих підприємств може набувати рис масового на операціях розливу. Відсутні наскрізні потокові лінії. Виразений потік характерний для ділень (цехів) розливу. Сезонність попиту на продукцію впливає на рівень завантаження технологічного устаткування.

Виробництво безалкогольних напоїв організується за предметним принципом поточним методом. Характерний серійний тип виробництва, що найбільш проявляється в купажних цехах, а в цехах розливу наявний більш виразений масовий тип з чітко організованим потоком. Поточні лінії є перервними та мають сезонну завантаженість.

Для підприємств молочної промисловості характерна наявність і масового, і серійного типу виробництва, використовуються як перервні, так і безперервні поточні лінії. Специфіка сировини, технологічних процесів, високий рівень механізації та наявність автоматизації технологічних процесів сприяють організації основного виробництва поточним методом. Значний асортимент продукції та специфічні технології виготовлення викликають наявність значної кількості обладнання та організації багатьох поточних ліній.

Високі вимоги до якості сировини вимагають здійснення додаткового її оброблення та приведення до стандартних характеристик. Специфіка технологічних процесів вимагає застосування різних температурних режимів з метою припинення діяльності бактерій при збереженні корисних властивостей, характерна наявність багатьох природних операцій (скашування, дозрівання тощо). У відповідності до потреб споживацького ринку здійснюється дрібне фасування продукції в різноманітну тару, що призводить до наявності потокових ліній складного типу, де операція фасування може розгалужуватись на різне фасувальне обладнання (різноманітна тара та різна вага продукту) або на операції фасування здійснюють переналадження обладнання.

Особливістю *підприємств м'ясної промисловості*, що вони за внутрішньогалузевою класифікацією діляться на наступні типи: універсальні, що переробляють усі види сировини (м'ясокомбінати, птахокомбінати); спеціалізовані з переробки м'яса (м'ясопереробні підприємства, консервні заводи та ковбасні фабрики). Більшість підприємств м'ясної промисловості – комбіновані підприємства, що зумовлено специфічними властивостями сировини та дозволяє, при повному її комплексному використанні, виробляти різноманітні харчові, технічні продукти, а також ферментні та лікувальні препарати. Специфічні особливості підприємств м'ясної промисловості: складна структура виробництва, яка характеризується неоднорідністю технологічного й технічного забезпечення; певна автономність у роботі основних цехів і заводів та взаємозалежність результатів роботи ділянок цеху; певна сезонність виробництва, яка є результатом нерівномірності постачання сировини; при зменшенні обсягів виробництва, не відпрацьована система рівномірного завантаження сировиною м'ясожирового виробництва; у ковбасному та консервному виробництві широкий і нестійкий асортимент продукції, який залежить від існуючого попиту на готову продукцію, від структури наявної сировини та необхідності раціонального її використання. Застосовуючи різні технологічні операції при переробці тієї ж самої

сировини, можна виробляти продукцію різну за якістю та різної ефективності. Вибір асортименту продукції повинен задовольняти потреби споживача і бути вигідним для підприємства; широкий асортимент продукції на підприємствах м'ясної промисловості ускладнює встановлення науково обґрунтованих норм і фактичного обліку витрат матеріальних, сировинних та енергетичних ресурсів на одиницю виду продукції; застосування понад 100 норм і нормативів на виробництво продукції та нормування праці, що дає можливість ними маніпулювати; м'ясна сировина і м'ясні продукти мають обмежений термін реалізації. У зв'язку з цим раціональне використання сировини, своєчасна її переробка, зменшення втрат сировини і готової продукції у процесі виробництва, зберігання і доставки споживачу є основним фактором зниження собівартості продукції і підвищення ефективності виробництва; висока матеріаломісткість продукції: витрати на сировину і матеріали складають до 80% собівартості продукції; у м'ясожировому виробництві сировину використовують до 50–60%, решта – відходи та супутні продукти, тому велике значення має комплексне використання сировини, що є важливим резервом підвищення ефективності виробництва; в основному виробництві широке застосування потокових та конвеєрних ліній, апаратурних процесів, транспортних та вантажних робіт, що обумовлює використання колективних (бригадних) форм організації виробництва та оплати праці; структура основних виробничих фондів м'ясної промисловості свідчить, що понад 50% фондів складає пасивна частина, менше 40% – активна частина, у тому числі 20% припадає на машини та обладнання; забезпечення основного виробництва вимагає потужної інфраструктури: холодильників, складів, експедицій, а також цехів, допоміжного виробництва (котельні, компресорної, очисних споруд тощо); низький рівень механізації та автоматизації основного виробництва, висока частка робітників, зайнятих ручною працею (майже 60% від всієї чисельності робітників).

Запитання для самоперевірки

1. Визначте місце харчової промисловості в економіці України.
2. Наведіть класифікацію видів економічної діяльності, що формують агропромисловий комплекс України.
3. Охарактеризуйте складові харчової індустрії та визначте місце кожної із них у забезпеченні підвищення ефективності діяльності підприємств харчової промисловості.
4. Визначте завдання розвитку харчової промисловості з позицій зміни економічної ситуації та переорієнтації потреб споживачів.
5. Охарактеризуйте інструменти впливу держави на розвиток харчової промисловості.

Вправи для практичних занять

1. Визначте складові системи державного регулювання та проблеми, які необхідно за їх допомогою вирішити для забезпечення продовольчої безпеки країни.
2. Деталізуйте функції управління держави та визначте найбільш актуальні напрями їх реалізації для підприємств харчової промисловості.
3. Охарактеризуйте особливості територіального розміщення підприємств харчової промисловості.
4. Окресліть основні завдання науки у сфері виробництва продовольчих товарів. Деталізуйте ці завдання для конкретної підгалузі харчової промисловості.
5. Визначте особливості організації виробництва на підприємствах харчової промисловості

Завдання для самостійного опрацювання

1. За даними статистичного щорічника України визначте регіональну спеціалізацію по підгалузях харчової промисловості за допомогою декількох показників. Зробіть співставлення одержаних даних.

2. Охарактеризуйте тенденції розвитку споживчих переваг населення у придбанні продуктів харчування.

ТЕМА 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ ОБ'ЄДНАНЬ

Ключові терміни та поняття

• <i>Унітарне підприємство</i>	• <i>Підприємство</i>
• <i>Корпоративне підприємство</i>	• <i>Диверсифікація</i>
• <i>Господарські товариства</i>	• <i>Асоціація</i>
• <i>Організаційно-правова форма</i>	• <i>Консорціум</i>
• <i>Типи об'єднань підприємств</i>	• <i>Концерн</i>
• <i>Технологічний ланцюг</i>	• <i>Корпорація</i>
• <i>Повний технологічний цикл</i>	• <i>Картель</i>
• <i>Диверсифікація виробництва</i>	• <i>Корнер</i>
• <i>Політика диверсифікації</i>	• <i>Синдикат</i>
• <i>Стратегії диверсифікації</i>	• <i>Трест</i>
• <i>Господарські об'єднання</i>	• <i>Конгломерат</i>
• <i>Типи корпоративних об'єднань</i>	• <i>Холдинг</i>
• <i>Фінансово-промислова група</i>	• <i>Союз</i>
• <i>Інтеграційні об'єднання</i>	• <i>Інтеграція</i>

Вивчивши цю тему, Ви повинні знати:

- ✧ види та організаційні форми підприємств;
- ✧ причини об'єднань підприємств;
- ✧ типи об'єднань підприємств;
- ✧ організаційно-правові форми об'єднань підприємств;
- ✧ типи стратегій об'єднань підприємств.

Ви повинні вміти:

- ✧ визначати основні риси підприємств;
- ✧ розрізняти організаційно-правові форми підприємств та їх об'єднань;
- ✧ визначати переваги та недоліки основних організаційно-правових форм підприємств та їх об'єднань;
- ✧ визначати цілі політики диверсифікації;
- ✧ характеризувати стратегії диверсифікації;
- ✧ характеризувати інтеграційні об'єднання підприємств.

2.1. ПІДПРИЄМСТВА. ВИДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ПІДПРИЄМСТВ

Господарський кодекс України визначає *підприємство* як самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими законами [Госп.закон., с. 82-83].

За українським законодавством підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності.

Підприємство як організаційна форма господарювання повинно відповідати наступним вимогам. Підприємство діє на основі статуту, є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб.

В Україні відповідно до Господарського кодексу [Госп.закон., с. 83] існують законодавчо визначені наступні види та організаційні форми підприємств: залежно від форм власності: приватні підприємства, підприємство колективної власності, комунальні підприємства, державні підприємства, підприємство, засноване на змішаній формі власності. Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні розрізняють підприємства унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо, або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Статтею 80 Господарського кодексу України передбачено **наступні види господарських товариств**: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства та командитні товариства [38, с.87].

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір, яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки, визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному

установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники).

Слід зазначити, що за українським законодавством учасниками повного товариства та повними учасниками командитного товариства можуть бути лише особи, які зареєстровані як суб'єкти підприємництва.

Вся сукупність перерахованих організаційних форм підприємництва у вигляді товариств може бути представлена двома групами:

А) об'єднання капіталів – організації, які створюються декількома особами шляхом об'єднання майна для здійснення підприємницької діяльності. Учасники об'єднання капіталів несуть обмежену відповідальність за його зобов'язаннями, особиста участь у діяльності організації не обов'язкова.

Б) об'єднання осіб – договірні об'єднання декількох осіб для спільного ведення підприємницької діяльності під загальним іменем. Кількість учасників незначна. Загальний капітал створюється, але переважає особистісний елемент, оскільки учасники переважно самі здійснюють підприємницьку діяльність і несуть повну відповідальність за зобов'язаннями об'єднання.

У загальному вигляді правова характеристика окремих організаційно-правових форм господарських товариств представлена табл.2.1.

Таблиця 2.1

**Порівняльна характеристика організаційно-правових форм
господарських товариств**

Характеристика	Організаційно-правова форма				
	акціонерне товариство	товариство з обмеженою відповідальністю	товариство з додатковою відповідальністю	повне товариство	командитне товариство
Стартовий капітал	статутний фонд, поділений на долі рівної номінальної вартості	статутний фонд, поділений на долі, розмір яких може бути будь-яким	статутний фонд, поділений на долі, розмір яких може бути будь-яким	стартовий капітал з виділенням часток	стартовий капітал з виділенням часток
Установчі документи	договірно-статутні (статутні в майбутньому)	договірно-статутні	договірно-статутні	договірні	договірні
Відповідальність учасників	обмежена	обмежена	додаткова	повна	повна + обмежена
Управління	за допомогою органів управління	за допомогою органів управління	за допомогою органів управління	здійснюється самими учасниками	здійснюється самими учасниками
Майнові права	акції	частки у статутному фонді	частки у статутному фонді	частки в капіталі	частки в капіталі
Характер відносин між учасниками	об'єднання капіталів	об'єднання капіталів + особистий елемент	об'єднання капіталів + особистий елемент	об'єднання осіб	об'єднання осіб + об'єднання капіталів

Джерело [45 с. 54]

Вибір конкретної організаційно-правової форми господарського товариства залежить від багатьох чинників, а саме: від мети створення, намірів упорядників, особливостей законодавчого регулювання діяльності таких товариств.

Господарські товариства відрізняються своїми правовими ознаками (відповідальність учасників, вид корпоративних прав, наявність статутного фонду), порядком створення, правовим статусом учасників, порядком ліквідації тощо.

Організаційно-правова форма – це законодавчо закріплений тип господарчого товариства, для якого встановлений певний правовий режим організації, діяльності та ліквідації [45, с.53].

За даними табл.2.2 можна визначити тенденції розвитку підприємств за різними організаційно-правовими формами в Україні.

Таблиця 2.2

Кількість підприємств за організаційно-правовими формами господарювання

(на початок року)

	1997	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Всього суб'єктів господарювання	615686	834886	889330	935578	981054	1023396	1070705	1133200	1187020
у тому числі									
приватне підприємство	111644	192168	206144	217780	229335	237980	248211	258536	270331
колективне підприємство	37666	40028	37869	36134	34153	32817	31168	29330	27708
державне підприємство	14158	9965	9307	8469	8020	7752	7562	7359	7213
акціонерне товариство	30922	34942	35134	35016	34662	34571	33976	33084	31993
з них									
відкрите	8883	12089	12171	12137	11906	11730	11345	10895	10406
закрите	18981	22100	22255	22194	22089	22167	21948	21503	21098
товариство з обмеженою відповідальністю	147738	221905	241799	261212	281105	302942	325925	351750	381205
товариство з додатковою відповідальністю	718	719	721	698	689	694	700	696	730
повне товариство	1640	1997	2013	1994	1977	1988	1997	1985	1948
командитне товариство	653	799	762	727	703	694	690	673	654
асоціація	1902	2516	2435	2458	2497	2679	2751	2841	2953
корпорація	332	609	648	717	761	798	824	842	849
консорціум	51	57	61	62	66	77	80	84	84
концерн	353	380	385	395	388	397	406	403	400

Джерело [51].

Так, найбільша кількість суб'єктів господарювання представлена товариствами з обмеженою відповідальністю та приватними підприємствами, питома вага яких склала 32,1 та 22,8 відсотків відповідно на початок 2008 року. Кількість колективних та державних підприємств за період, що представлений, скорочувалась досить високими темпами. Так кількість колективних підприємств зменшилась майже на десять тисяч, що супроводжувалось зменшенням їх питомої ваги від 33,7% у 1997 році до 2,4%

у 2008 році, а кількість державних підприємств за цей же період скоротилась практично вполовину, що призвело до зменшення їх питомої ваги на 2,24 відсоткових пункти, і склало 0,06 % у 2008 році проти 2,3 % показника 1997 року.

В молочній промисловості переважаючою організаційно-правовою формою господарювання є акціонерна, адже саме через акціонерні відносини можливе активне залучення коштів інвесторів у розвиток підприємств галузі. Розповсюдженими є як відкриті акціонерні товариства, так і закриті акціонерні товариства, також на ринку працюють товариства з обмеженою відповідальністю.

О.В.Плотніков, вивчаючи характеристики організаційних форм підприємництва, зазначає, що кожна з них має певні особливості, які можна представити у вигляді табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Характеристики організаційних форм підприємництва

Ознаки	Основні характеристики організаційно-правових форм підприємництва		
	Одноосібне підприємство	Партнерство	Корпорація
Складність утворення	Простота і легкість утворення, низькі витрати на організацію та оформлення	Простота і легкість утворення, низькі витрати на організацію та оформлення, договір між учасниками	Вимагає значних зусиль і матеріальних витрат, що пов'язано зі спеціальним законодавчим регулюванням
Здатність мобілізації капіталу	Обмежена розмірами заощаджень власника	Збільшує можливість залучення капіталу шляхом об'єднання заощаджень учасників	Залежить від організаційно-правової форми корпорації, ступеня розвитку фондового ринку, може бути дуже високою, якщо є можливість швидко мобілізувати капітал шляхом емісії цінних паперів

Масштаби відповідальності власника	Повна по всіх зобов'язаннях, включаючи майно	Залежить від організаційно-правової форми партнерства і може бути повною розділеною субсидіарною, включаючи майно учасників, обмеженою вартістю паїв	Обмежена вартістю цінних паперів, що випускається
Міра контролю з боку власника	Повний над усією діяльністю	Розділена між учасниками і виступає джерелом конфліктів	Відповідно до частки акцій, якими володіє власник
Тривалість існування	Обмежене тривалістю життя власника	Залежно від угоди між партнерами	Необмежена
Оподаткування	За ставкою податку на особисті прибутки	За ставкою податку на особисті прибутки	За ставкою податку на прибуток юридичної особи та за ставкою податку на особисті прибутки
Швидкість адаптації до зовнішнього середовища	Висока	Середня	Низька

Джерело [42, с.9]

Окремі негативні риси організаційних форм підприємництва компенсуються іншими позитивними характеристиками, що дає можливість обирати кращий варіант ведення підприємницької діяльності, зумовлений метою та бажаннями упорядників.

2.2. ОБ'ЄДНАННЯ ПІДПРИЄМСТВ. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ТА ВИДИ ОБ'ЄДНАНЬ

Для підсилення репутації на ринку, збільшення ринкової частки, підвищення якості товарів, що пропонуються ринку, зниження витрат порівняно із конкурентами, розширення асортименту продукції, зростання доходів, підвищення конкурентного статусу, зростання доходів на капітал, що інвестується, покращення дивідендної політики, підвищення кредитного та облігаційного рейтингів, зростання грошових потоків, прискорення

операційного та фінансового циклів, оптимізації джерел фінансування діяльності *підприємства створюють об'єднання*.

Таким чином, *метою створення будь-якого об'єднання підприємств* має бути підвищення загального рівня ефективності та ефективності кожного із підприємств-учасників об'єднання, тобто можна говорити про те, що необхідність створення об'єднань підприємств зумовлюється економічною доцільністю. За принципами, які покладені в основу об'єднання підприємств можуть бути інтеграційні та диверсифіковані об'єднання.

На думку більшості науковців найбільш привабливим варіантом інтеграційного об'єднання виступає об'єднання підприємств за типом єдиного технологічного ланцюга. Це приклад *вертикального інтеграційного об'єднання*.

Технологічний ланцюг – це впорядкована у процесі виконання операцій по спільному веденню бізнесу сукупність юридичних осіб, які здійснюють виробничу та іншу діяльність з розроблення, виготовлення та просування кінцевого продукту технологічного ланцюга в межах повного технологічного циклу. Найбільш наочно представити створення технологічного ланцюгу в результаті об'єднання юридичних осіб можна розглянувши виробництво харчових продуктів.

Так, технологічний ланцюг пропозиції хлібобулочних виробів можна представити у вигляді: виробництво зерна → виробництво борошна → виробництво хлібобулочних виробів → реалізація хлібобулочних виробів через власну торговельну мережу. Таким чином учасниками вертикального об'єднання, які створюють технологічний ланцюг, в цьому разі можуть стати: сільськогосподарські підприємства, борошномельні підприємства, хлібозаводи (хлібокомбінати), торговельні підприємства.

Повний технологічний цикл – сукупність технологічних операцій, які виконуються у певній послідовності, що необхідна та достатня для виготовлення кінцевого продукту, починаючи із виробництва сировини.

Цілями об'єднання підприємств у технологічний ланцюг можуть бути:

➤ Підвищення ефективності функціонування за рахунок одержання конкурентних переваг у вигляді зменшення витрат, постійних джерел надходження сировини, узгодженої цінової політики тощо.

➤ Можливість мобілізації більшого обсягу ресурсів для здійснення виробничої, збутової та фінансової діяльності.

Крім того об'єднання підприємств створюються для диверсифікації діяльності, що дозволяє мінімізувати підприємницькі ризики.

Диверсифікація – це проникнення підприємств у галузі, які не мають прямого виробничого зв'язку або функціональної залежності від основного виду їх діяльності. Диверсифікація пов'язана із процесом концентрації виробництва на міжгалузевому рівні та структурною перебудовою господарства.

Крім того часто **диверсифікацію** визначають як розповсюдження господарської діяльності підприємств на нові сфери бізнесу (розширення номенклатури продукції, видів послуг, що надаються, тощо) [36, с.108].

Існує думка, що цілі диверсифікації виробництва напряду залежать від фінансового стану підприємств та їх виробничих можливостей, а також привабливості окремих галузей для конкретного підприємства. Причому пріоритети створення об'єднань підприємств можуть змінюватись у короткострокових та довгострокових періодах.

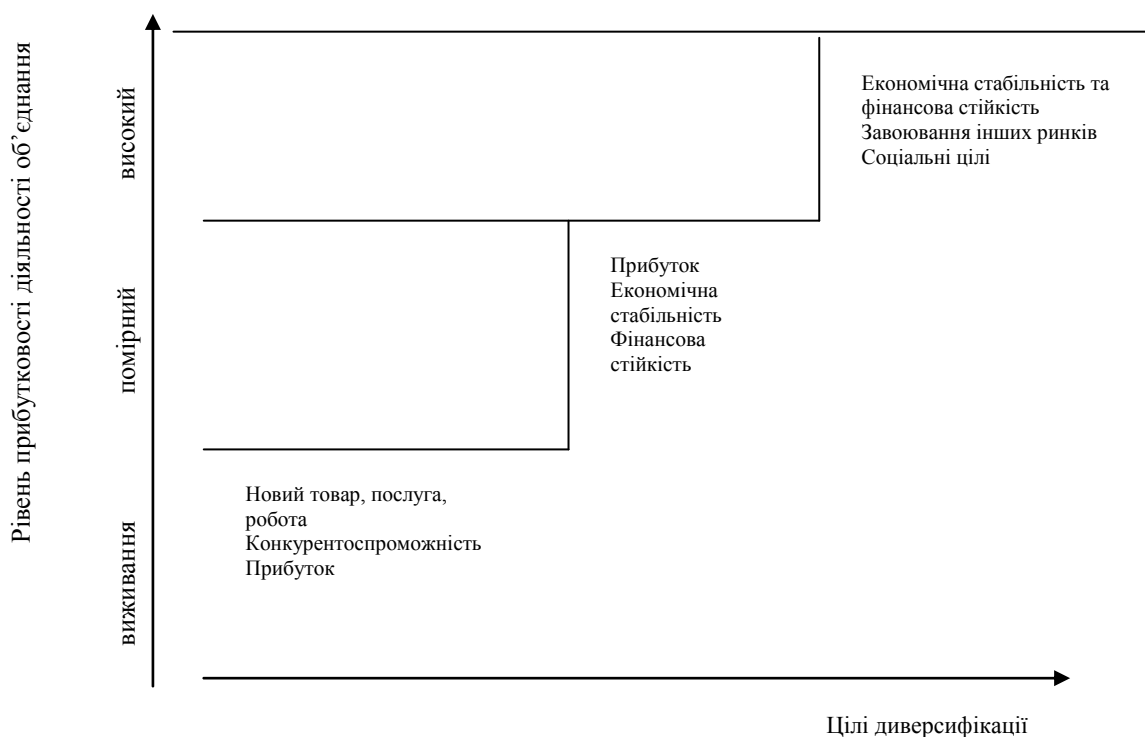

Рис. 2.1. Пріоритет цілей диверсифікації [36, с.16]

Диверсифікація діяльності здійснює розширення можливостей підприємства або об'єднання підприємств та забезпечує перетік ресурсів із одного виду діяльності в інший.

М. Горт вважає, що **диверсифікація виробництва** та підприємницької діяльності слугує інструментом усунення диспропорцій відтворення та перерозподілу ресурсів, має на увазі різні цілі і визначає напрям реструктуризації підприємства і економіки в цілому. Найбільший розвиток диверсифікація набула у більшості розвинутих країн у середині 50-х років. Загострення конкурентної боротьби, уповільнення економічного росту та технологічного прогресу вимагали перетворення структури виробництва, оскільки лише впровадження інновацій не вирішувало проблем зростання стійкості бізнесу.

Диверсифікацію розглядають як елемент стратегії розвитку в умовах зниження темпів росту економіки та зростання конкурентної боротьби. Диверсифікація стала найбільш розповсюдженою формою концентрації капіталу. С.О. Орехов, говорячи про причини диверсифікації діяльності, зазначає, що:

- цілі диверсифікації напряму залежать від фінансового стану і виробничих можливостей корпорації;
- привабливість галузей для конкретної корпорації різна в короткостроковому і довгостроковому періодах [Орехов, с.7].

Фінансові можливості збиткових, помірних та високоприбуткових компаній диктують різні стратегії розвитку корпорацій від простого виживання до створення стратегічного альянсу.

Диверсифікація проходила складний шлях еволюції. Основними чинниками, які викликають потребу у диверсифікації та впливають на її здійснення виступають складові зовнішнього середовища, внутрішньо-організаційні можливості та інтереси. С.О. Орехов наводить еволюцію ідей диверсифікації від маніпулювання набором товарів до маніпулювання набором країн [Орех, с. 7-9]. На його думку кожний наступний етап був новим кроком при досягненні цілей виробництва та відрізнявся зміною пріоритетів організації (табл. 2.4).

Еволюція процесів диверсифікації може бути представлена наступним чином: товарний набір → галузевий набір → набір галузей і сфер діяльності → набір країн.

Таким чином можна говорити про те, що *передумовами диверсифікації виробництва* стали: нерівномірний розвиток виробництва, падіння прибутковості у традиційному виробництві та вплив науково-технічного прогресу на товарні ринки та потреби споживачів, здійснення тиску на виробників споживачами товарів та послуг (рис. 2.2).

Таблиця 2.4

Еволюція диверсифікації виробництва

Епохи історичного розвитку	Економічні передумови	Засоби досягнення цілей виробництва	Форма організації виробництва, що переважає	Наслідки
Епоха масового виробництва (до кінця 20-х років)	Концентрація виробництва і централізація капіталу в межах галузі	Створення товару для ринку. Зниження витрат виробництва.	Спеціалізація виробництва («чисті галузі»)	Створення товарних ринків
Епоха масового збуту (до 50-х років)	Концентрація капіталу в межах галузей Товарна конкуренція. Перенакопичення капіталу в межах галузей Структурна конкуренція	Маніпулювання наборами товарів, що використовуються в певній галузі Маніпулювання набором галузей (виробництво технологічно взаємопов'язаної продукції) Перелив капіталів в інші галузі і сфери діяльності Маніпулювання набором галузей і сфер діяльності	Горизонтальна диференціація Продуктова (товарна) диверсифікація Вертикальна інтеграція Галузева диверсифікація (набір галузей) Багатогалузева диверсифікація (набір галузей і сфери діяльності)	Подолання межі товарних ринків Галузеві ринки. Подолання межі галузевих ринків Національні ринки

Постіндустріальне суспільство	Перенакопичення капіталу в окремих країнах Критична маса обсягів виробництва у світовому масштабі Конкуренція між фірмами, діяльність яких оптимізована у світовому масштабі	Експорт капіталу в інші країни Регулювання світогосподарських зв'язків Оптимізація прибутковості в межах діяльності Стратегія глобальної оптимізації діяльності	Географічна диверсифікація (набір країн) Міжнародна інтеграція Інтернаціоналізація виробництва Глобальна диверсифікація	Подолання межі національних ринків Регіональні ринки Ефект мультиплікації на світовому рівні Подолання межі регіональних ринків
Епоха інформаційних і комп'ютерних технологій (з кінця 90-х років)	Світова конкуренція	Глобальна оптимізація світогосподарських зв'язків	Світова економіка	Світовий ринок

Джерело [Орех, с.7-9]

Переведення діяльності підприємства в інші галузі зумовлюється можливістю зростання ефективності. Так, існує думка, що на потенціал галузі здійснюють вплив наступні основні чинники.

1. Конкуренція між підприємствами, що випускають однакову продукцію.
2. Можливість появи нових конкурентів.
3. Виробництво товарів – замінників.
4. Позиції постачальників сировини і матеріалів.
5. Стан покупців на ринку.
6. Економічна ефективність нового виду діяльності.
7. Рівень підприємницького ризику.
8. Тривалість обороту капіталу.
9. Рівень ліквідності [Орех, с. 10-11].

Макроекономічна ситуація впливає на діяльність підприємств та змушує їх пристосовуватись до ситуації, що змінюється, шукаючи нові види діяльності, нові товари, технології, перспективи існування.

Через постійний перерозподіл ресурсів між різними сферами економіки залежно від коливань норм прибутковості на інвестований капітал зумовлюється відповідне співвідношення між попитом і пропозицією.

Підтвердженням цього є бажання розвивати галузі з високою рентабельністю, про що свідчить найбільша сума вітчизняних та іноземних інвестицій у найбільш високорентабельні галузі народного господарства.

Створення вертикальних інтегрованих об'єднань дозволяє ініціаторам вирівняти норму прибутковості. Таким прикладом можуть слугувати інтегровані об'єднання в аграрно-промисловому виробництві, які включають сільськогосподарські підприємства, підприємства перероблення сільськогосподарської сировини, транспортні підприємства, підприємства торгівлі. Одним із таких об'єднань може бути визначено ЗАО «ХЛІБКИЄВА», у складі якого об'єднано: Київмлин (підприємство з виробництва борошна), Київхліб (хлібокомбінати м.Києва та Київської області), підприємство автотранспорту, яке спеціалізується на доставці хлібобулочних виробів у торговельну мережу.

Передумови диверсифікації виробництва

1. Нерівномірний розвиток галузей економіки (закон нерівномірного економічного розвитку);
2. Дія закону падіння норми прибутку у традиційному виробництві (закон тенденції норми прибутку до пониження);
3. Розвиток науково-технічного прогресу;
4. Здійснення тиску споживачами (зміна смаків споживачів та створення нових потреб споживачів)

МОТИВИ

Техніко-технологічні	Економічні	Фінансові	Соціальні	Стратегічні
- Більш повне завантаження виробничих потужностей та збереження виробничого потенціалу - Пошук альтернативних варіантів використання сировини, матеріалів, технологій	- Перенакопичення капіталу в традиційних галузях виробництва та пошук нових сфер застосування капіталу - Розширення частки ринку та завоювання нових ринків - Одержання синергетичного ефекту. - Економія на масштабах діяльності - Економічна обмеженість ресурсів	- Зменшення трансакційних витрат - Перерозподіл податкового навантаження - Зростання фінансової стабільності - Забезпечення фінансової стійкості	- Збереження та створення нових робочих місць - Розширення можливостей кар'єрного росту	- Розширення стратегічних можливостей - Забезпечення зростання вартості акціонерного капіталу - Прийняття до змін кон'юнктури ринку - Диверсифікація ризиків діяльності підприємства - Створення стратегічних альянсів

Рис. 2.2. Складові політики диверсифікації [Корпорат]

Вирівнювання галузевих рівнів рентабельності можна пояснити, використавши дані табл. 2.5, порівнявши основні характеристики традиційного та диверсифікованого виробництва при здійсненні диверсифікації діяльності.

Таблиця 2.5

Основні характеристики традиційного та диверсифікованого виробництва

Характеристики результатів діяльності	При традиційному виробництві	При диверсифікованому виробництві
Норма прибутку	Падає	Зростає
Інвестиції	Виведення капіталу	Вкладення капіталу
Обсяги ринку	Зменшуються або залишаються незмінними	Зростають
Ефект масштабу виробництва.	Від'ємний	Позитивний
Зміна ціни на товари	Зниження	Зростання
Зміна прибутковості	Падає	Зростає

При визначенні потенційного привабливих сфер діяльності виділяють два протилежних напрями такого пошуку:

- послідовне проведення лінії на диверсифікацію на базі основного виду діяльності, тобто тієї галузі спеціалізації, яка була покладена в основу створення підприємства (ключовий бізнес-напрямок корпорації);
- стратегія диверсифікації не пов'язана із головним виробництвом.

Зв'язок між фінансовим станом підприємства та диверсифікованістю діяльності є досить простим, оскільки перше визначає напрямок і ефективність другого. Так, напрямки диверсифікації, що були характерні для перших етапів розвитку економіки на засадах ринкових відносин, ґрунтувались на дії об'єктивних чинників: альтернативному використанні відходів, сировини, виробничих потужностей, торгово-комерційної мережі тощо, і були тісно пов'язані з фінансовими можливостями традиційного виробництва.

Міграція ресурсів за межі галузі, регіону, національної економіки дозволяє вирішувати проблему зростання норм прибутковості та загальної маси прибутку.

Мотивами диверсифікації виступають техніко-технологічні, економічні, фінансові, соціальні та стратегічні чинники.

До техніко-технологічних мотивів належать: більш повне завантаження виробничих потужностей та збереження виробничого потенціалу; пошук альтернативних варіантів використання сировини, матеріалів, технологій.

До економічних мотивів варто віднести: перенакопичення капіталу в традиційних галузях виробництва та пошук нових сфер застосування капіталу; розширення частки ринку та завоювання нових ринків; одержання синергетичного ефекту; економію на масштабах діяльності; економічну обмеженість ресурсів;

До фінансових мотивів відносять: забезпечення фінансової стійкості; перерозподіл податкового навантаження; зростання фінансової стабільності; забезпечення фінансової стійкості.

Соціальними мотивами виступають: збереження та створення нових робочих місць; розширення можливостей кар'єрного росту.

Стратегічними мотивами можна вважати: створення стратегічних альянсів; розширення стратегічних можливостей; забезпечення зростання вартості акціонерного капіталу; пристосування до змін кон'юнктури ринку; диверсифікацію ринків діяльності підприємства.

Цілями політики диверсифікації діяльності підприємств виступають: капіталізація акціонерного капіталу, забезпечення економічної стабільності та фінансової стійкості, зростання прибутковості, підвищення конкурентоспроможності.

В тому разі, якщо розвиток підприємства не можливий на певному ринковому сегменті або певному ринку в межах галузі, в якій діє підприємство, з товарами, які ним випускаються, розробляється **стратегія**

диверсифікованого зростання, результатом якої стає створення диверсифікованого об'єднання за вертикальним, горизонтальним або конгломеративним типом.

Стратегія горизонтальної диверсифікації передбачає пошук можливостей зростання на існуючому ринку за рахунок нової продукції, яка вимагає принципово нової технології. При цьому орієнтація здійснюється на таку продукцію, яка б дозволяла використовувати можливості, які є у корпорації.

Стратегія центрованої диверсифікації – це стратегія, яка передбачає пошук та використання додаткових можливостей в існуючому виробництві. Нове виробництво виникає виходячи із існуючих технологічних можливостей, та можливостей зростання на ринку, де працює підприємство. В цьому разі існуюче виробництво залишається центральною частиною бізнесу.

Стратегія конгломеративної диверсифікації – стратегія, яка передбачає розширення за рахунок виробництва продукції, технологічно не пов'язаної із існуючим виробництвом та реалізація якої передбачається на нових ринках.

Таким чином вибір стратегії диверсифікації залежить від багатьох чинників, основними із яких є: фінансові можливості підприємств, наміри власників, ринкові цілі, стан конкурентної боротьби на ринку, наявність конкурентних переваг у підприємства тощо.

Всі підприємства молокопереробної промисловості, відповідно до стратегічного розвитку, можна поділити на підприємства із диверсифікованою ринковою позицією, які позиціонують продукцію на більшості сегментів ринку молока та молокопродуктів України, та підприємства зі спеціалізованою ринковою позицією, тобто ті, які працюють в одному або декількох сегментах або приділяють значну увагу розвитку певних обраних сегментів.

Більшість вітчизняних молокопереробних підприємств України є підприємствами із диверсифікованою ринковою позицією, що прагнуть охопити випуском своєї продукції широке коло ринкових сегментів. В розвинених країнах світу переважаючою є вузька спеціалізація, адже вона дає можливість сконцентрувати увагу на обраних підприємством сегментах, що відображається у вкладанні коштів в удосконалення технологій, впровадження нової сучасної техніки, виготовленні нового якісного продукту для задоволення потреб певної групи споживачів як найкращим чином.

Проте, треба зазначити, що існують переваги та недоліки, як у підприємств зі спеціалізованою, так із диверсифікованою ринковою позицією. Спеціалізація дійсно має всі переваги щодо найкращого перегляду асортиментного ряду, врахування всіх можливих побажань та вподобань споживачів, ретельного вивчення визначеного сегменту. Дане підприємство чітко орієнтується в певному сегменті, відслідковує та прогнозує всі зміни, які можуть вплинути на його діяльність. В той же час треба зазначити, що ризик господарювання у підприємства зі спеціалізованою ринковою позицією є дуже високим, що не дозволяє ефективно його перерозподіляти шляхом орієнтації на стабільність діяльності в інших сегментах.

В свою чергу, підприємство із диверсифікованою ринковою позицією працює у багатьох сегментах молокопереробної галузі, що дає можливість зменшити ризик втрати ринкової стійкості при виникненні несприятливих змін зовнішнього середовища. У той же час достатньо складно успішно працювати на багатьох ринкових сегментах, оскільки це вимагає розпорошення ресурсів, не дає можливості найкращим чином відслідковувати всі можливі зміни на ринку. Тому, як правило, навіть підприємство із диверсифікованою ринковою позицією обирає певні сегменти, яким приділяє найбільшої уваги.

2.2.2. Організаційно-правові форми об'єднань підприємств

Господарський кодекс України визначає наступні організаційно-правові форми об'єднань підприємств.

Господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації та кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. У статуті має бути зазначено, що вона є господарською асоціацією. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств-учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. **Наприклад, Національна асоціація виробників м'яса м'ясопродуктів «Укрмося», у складі якої 64 підприємства** (Драган О. І. Організаційно-методологічне забезпечення конкуренто-спроможності підприємств м'ясної промисловості України: проблеми теорії і практики : монографія / О. І. Драган. – К. : НУХТ, 2007. – 251 с. – С.118).

За даними Національної асоціації молочників України "Укрмолпром" в її складі нараховується 383 молокопереробних підприємств.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, в порядку, визначеному статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність.

Концерн – статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну. Наприклад концерн, який включає: ВАТ «Мелітопольський м'ясокомбінат»; «Агропромислову компанію», яка є виробником свиней та забезпечує сировиною комбінат; торговий дім «Пан Вакула», що здійснює маркетингову діяльність, та підприємство «Мелавтотранс», що займається реалізацією готової продукції комбінату в Україні та в країнах СНД [ВАТ «Мелітопольський м'ясокомбінат» – ставка на вищу якість / [Под ред. Л. Литвиненко] // Мясной бизнес. – 2005. – № 7 (36). – С. 64.].

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації [38, с.95].

Наприклад, ЗАТ «Корпорація «Термінал» (Баришевський район Київської області), до складу якого входить 13 юридичних осіб – незалежних підприємств. Корпорація включає свинокомплекс на 36 тис. голів, комбікормовий завод, технологічний центр з перероблення м'ясної сировини потужністю 450 голів свиней, 150 голів великої рогатої худоби на місяць, що дає 1,5 тис. тонн готової продукції номенклатурою 120–150 найменувань європейського стандарту; Веселиновський м'ясо-кістковий завод; завод з перероблення тузлукованої шкіри потужністю 350 тис. одиниць на рік та завод з виробництва кормів для котів, собак і рибок потужністю 10 тонн продукції на годину. (Агропромышленное государство «Терминал» / [Под ред. Л. Литвиненко] // Мясной бизнес. – 2005. – № 3(32). – С. 66–67.)

Таким чином українське законодавство розглядає корпорацію як добровільне договірне об'єднання підприємств та як кооперативні підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

В молочній промисловості консолідація виробництва відображається у створенні корпорацій, в які входять потужні молокопереробні підприємства. Такі об'єднання дають їм змогу кардинально змінювати ситуацію на ринку, загострюючи конкурентну боротьбу [167, с. 154], адже конкурувати одному підприємству з групою підприємств досить складно. Серед найбільш потужних корпорацій треба виділити Юнімілк (ВАТ „Галактон”, ВАТ „Кременчуцький міськмолоко-завод”), компанію „Вімм – Білль – Данн Продукти Харчування” (ВАТ „Київський міський молочний завод № 3”, ВАТ „Харківський молочний комбінат” та ВАТ „Буринський завод сухого молока”), Лакталіс-Україна (ЗАТ "Лакталіс-Миколаїв", ЗАТ "Лакталіс - Умань", ТОВ „Молочний дім” (Фанні).

В літературі з корпоративного управління часто наводяться *типи корпоративних об'єднань*, а саме: картель, корнер, синдикат, трест, концерн, консорціум, фінансово-промислові групи, конгломерат, холдинг, союз асоціація, франчайза [40, с.52, 3].

Визначення названих корпоративних об'єднань наведемо за підручником Орехова С.О. та Селезньова В.А. «Основи корпоративного управління» [40, с. 52-54].

Картель – одна із основних форм об'єднань, які створюються для монополізації та розподілу ринку шляхом визначення обсягів (квот) виробництва та реалізації продукції, умов збуту товарів та найму робочої сили, цін і термінів платежів, раціоналізації виробництва та управління, обміну партнерами. Картелі можуть бути внутрішні, експортні, імпорتنі та міжнародні.

Корнер – форма корпоративних об'єднань, метою створення якої є акумулювання, перерозподіл та використання капіталу для оволодіння ринком будь-якого товару. Об'єднаний капітал використовується для скуповування акцій окремих корпорацій, які цікавлять корнер, для того, щоб в майбутньому їх можна було перепродати, або заволодіти контрольним пакетом акцій.

Синдикат – об'єднання підприємств, які випускають однорідну продукцію, з метою організації її колективного збуту через єдину торгову мережу. Основною метою створення синдикатів є вирішення проблеми збуту, але в цьому разі корпорації, що об'єдналися у синдикат втрачають власну комерційну самостійність.

Трест – об'єднання підприємств, які в результаті такого об'єднання втрачають власну самостійність, керуються у своїй діяльності рішеннями керуючого центру.

Фінансово-промислова група – зареєстрована у встановленому порядку група юридично незалежних підприємств, фінансових та інвестиційних інститутів, які об'єднали свої матеріальні ресурси та капітали для досягнення загальної економічної мети.

Конгломерат – група підприємств, які належать одній фірмі, здійснюють одну або більше стадій виробництва різнорідних товарів і не конкурують один із одним.

Холдинг – акціонерна компанія, яка володіє контрольним пакетом акцій однієї або декількох корпорацій, керує їх діяльністю та визначає загальну стратегію розвитку.

Союз – об'єднання, яке створюється за галузевою, територіальною або іншою ознакою з метою забезпечення загальних інтересів учасників у державних, міжнародних та інших організаціях.

Франчайза – об'єднання, в основі якого лежить зобов'язання корпорації у забезпеченні товарами, рекламними послугами, технологіями, послугами у площині менеджменту, маркетингу із урахуванням місцевих

умов або особливостей ведення бізнесу організацій, які працюють під єдиною товарною маркою.

Основними *цілями об'єднання підприємств* виступають:

- консолідація структурних підприємств з метою оптимізації податкових платежів;
- можливість здійснення єдиної кредитної та фінансової політики об'єднання;
- реорганізація виробничих потужностей у результаті злиття підприємств;
- проникнення через посередництво корпорації у виробництво та збут товарів, які є ефективними на ринку;
- проведення єдиної політики і здійснення єдиного контролю за дотриманням загальних інтересів об'єднання;
- прискорення процесу диверсифікації;
- організація внутрішніх фінансових потоків;
- можливість участі у капіталі інших підприємств тощо.

Запитання для самоперевірки

1. Визначте основні риси організаційно-правових форм підприємств відповідно до законодавчого поля України.
2. Охарактеризуйте основні види господарських товариств відповідно до Господарського кодексу України.
3. Дайте визначення кожного із виду господарських товариств.
4. Проаналізуйте основні види інтеграційних об'єднань підприємств.
5. Наведіть основні причини диверсифікації діяльності підприємств.
6. Назвіть причини об'єднань підприємств та визначте чинники, які впливають на вибір типу об'єднання підприємств.
7. Обґрунтуйте доцільність створення горизонтальних та вертикальних інтеграційних об'єднань із врахуванням ситуації, яка склалась на

внутрішньому ринку продовольчих товарів України, стану сировинного забезпечення діяльності підприємств харчової промисловості та інших чинників (правових, економічних, політичних тощо).

8. Обґрунтуйте доцільність орієнтації діяльності підприємства на одну із обраних стратегій диверсифікації.